

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԸՆԵՐ

ՊԱՊ ԱՐՃԱԿՈՒՆԻ

Մծրին (Nisibis) եղաւ այս քաղաքը, որ առանձին տարուայ ընթացքին երեք անգամ պաշտպուեցաւ Շապուհէ, և երեք անգամին ու յամառ և մոլեզնած պարսիկ վեհապետի պաշտպոզ զօրագունդերը ետքեց:

Մծրինի ճակատագիրը, կարելի է ենթագրել թէ գործոն քանի մը ազգակներէն մին եղաւ, որ հայ պետական քաղաքական հոգինը հիմնովին փոխուի:

Այս քաղաքի երեք պաշտպունքներն ալ հարկ է յիշենք հակիրճ կերպով:

Մծրին հիւսիսային Միջազետքի ամենամեծ քաղաքն էր: Գիտակի մը եղբին, արգասարեր և հարուստ զաւոտի մը մէջ, այդ եղած էր անլուր ժամանակներէ ի գերատեսական մէծ կեղրոնավայր մը ուր արեւելքէն արեւմուտք վաճառականական մէծ ուղիի հիւսիսային ճիւղին զլիաւոր չահասանն էր: Տիզրիս զետէն վաթսոն մզն գէպի արեւմուտք, իսկ Մեծն Տիզրանի կառուցած Տիզրանակերտէն ժամանակէն երկու հարբւր մղոն գէպի հարաւ:

Մծրին, հայ մեծագօր Արքայի օրով արգէն նշանաւոր առեւտքական և զինուորական կայան, կը կազմէր Հայկական Կայսրութեան մասը: Եւ այդ առենինինկ իր աւագ կարեւորութիւնը կրնանք կուհնել երբ յիշենք թէ քաղաքին կոռավորիչն էր հոյն ինքն Մեծն Տիզրանի եղբայրը Կիւրաս (Խուրաս):

Հառայեցիներ առաջին անգամ ձեռք անցուցին զայն, ժամանակաւորապէս, երբ Տիզրան Հառմէական պատերազմական զործութիւններու ընթացքին Լուկուլլոս զրաւեց Մծրինը ամրողջ ամառ պաշտրելէ վերջ (11): Տրայանոս Կայորը գարձեաւ զրաւեց քաղաքը (12):

Մծրինի սակմազիստական կարեւորութեան ա՛լ աւելի զիտակցեցան Հառայե-

ցիները: Սեպտեմբրոս Ահեւրոս Կայորը իր զլիաւոր զինուորական կայանը ըրաւ (13), և յետ այնու Մծրին մնաց Կայորութեան հաստավիեստ ամրաբուակը Պարթեւներու և Պարսիկներու դէմ: Անոր պարփակները և ամրութիւնները կայորերու մասնաւոր հոգածութեան առարկան եղան, քանզի եփատեան սահմանագծի պաշտպանութեան ամրողջ չըթային ամրակառուց խարիսխը կը հանդիսանար այս քաղաքը:

Ոչ միայն Հառմէական կամ Բիւզանդական արքունիքի համոզումն էր Մծրինի կենաւական կարեւորութիւնը, այլ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ընդհանուր գաղափարն էր որ Մծրինի կարուսալ ամրողջ Արեւելքը Պարսիկներու լուծին տակ կը ձգէր (14):

Միթէ Շապո՞ւհն էր որ պիտի չգիտնար թէ գնուական յաղթանակ մը միայն Մծրինի գրաւումով կարելի էր:

Պարսիկ թագաւորին կողմէ քաղաքին առաջին պաշտպումը տեղի սւնեցաւ 338 թուրին (15):

Այդ առենի կոստանդիսոս Եւրոպա մէկնած էր՝ կայորութեան բաժանման յարակից խոզիրներու մասին իր երկու եղբայրներուն հետ խորհրդակցեցիւ: Արով երբ Պարսիկ բանակը երեցաւ Մծրինի չուրջ՝ քաղաքին պաշտպանութիւնը պահակազօրքի և քաղաքացիներու ուժ ու կօրովէն կաշում պիտի անենար:

Առաջին պաշտպան, ինչպէս նաև երկրորդին և երրորդին, զիմագրութեան ողնայարը և իրական հերսոն կը հանդիսանայ քաղաքին հպիսկոպոսը, Արք Յակոբ: Հայեկեցեւոյ ալ սիրելի Սուրբերէն մին, Յակոբ Մծրնաց Հայրապետը, որուն յիշատակը կը տօնէ Դեկտոմերի ամսոյ մէջ, և կը փառաբանի շարականով:

Ցալլըլ և սուրբ հայրապետ

նախանձին Մովսէսի.

Բարձող խաչին պարձանաց

ընդդիմանար հանդիսիւ...

Արք Յակոբ, «Միջազետքի Մովսէսը», առաջնորդիւնը Դիմուր Լուսաւորչի պազմական կը ցուցնէ: Այնպիսի մաքրակրօն բա-

(11) Dion Cassius, XXXV, 6, 7; Plutarch, Luctullus, 32, 4:

(12) Dion, Cassius, LXVIII, 23:

(13) Ammianus XXV, 8, 14:

(14) Clinton, Vol. 1, p. 396:

թեպաշտ կեանք մը վարեց, սպազուած ճշմարտութեան գործերով, Փաւասոսի բառակ, որ նկատուեցաւ, և հոչակուեցաւ հրաշագործ մը: Եկեղեցական պատմիչներ, ինչպէս Թէոդորէ, կը կրկնեն առաջելական պատմութիւններ անհաւատալի հրաշքներու: Հրաշքներ, որոնցմէ քանի հատք, կ'ըսին, կատարեց երբ իր սիրելի քաջաքը կը պաշտպանէր Շապուհ գործներուն զէմ:

Մառնակցած էր նիկույ ժողովին, ուր Յակոբ նիկույ եպիսկոպոսները և Կոստանդին Կայորը ականատես կ'ընէ իր մէկ հրաշքին, ըստ Փաւասոսի, որ կը կրկնէ Առուրդին հրաշքներ գործելը: Ինչպէս նաև կը նկարագրէ Առուրդին Հայուսատան գալով Արարոտ լեռը մազլցիլ ի խնդիր Նոյի Տապահին⁽¹⁶⁾:

Առաջին պաշտրումը տեսց վաթուուներեք օր⁽¹⁷⁾:

Պարսիկ Արքան որքան խստացուց պաշտրումը, կարծիս այնքան աւելի պաշարեալներու ոզին և կորովը բարձրացաւ, չնորսիւ Յակոբ Եպիսկոպոսի զուլ ու զադարչ զիտցող գործունէութեան և սրտապնդիչ խրախուսանքին: Միշտ պարիսարի վրայ, հոգենոր հրամանատարութեան միտցուցած սաղմական հնարագէտ զօրապետի մը ները ըլնող անհաւականութիւնը:

Երկու ամիս Մծրինի ամրակառոց պատերուն առջեկ կարելին ի գործ զնելէ գիրջ, Շապուհ գիրցուց պաշտրումը և հետացաւ:

Յամբրնթաց պատերազմի ութերորդ տարին, 346-ին, Շապուհ կրկին պաշարեց Մծրինը, ու աւելի սուսւարտիւ բանակով մը:

Դարձեալ քաջատիրա հովիւը և իր քաջամարտիկ հօտը ձախոզութեան մատնեցին Պարսիկ Թագաւորը, որ 78 օր վատնելէ գիրջ, բազմահազար զոհեր տալով քաջուեցաւ⁽¹⁸⁾

Շապուհ մէկն էր այն գեհապետներէն, որոնք ձախորդութիւն, պարտութիւն կամ ազէտ կ'ընդունին որպէս մարտահրաւէր մը՝ աւելի ուժգնութեամբ վերադառնալու: Ան քեզի կրնար լիշեցնել ուրիշ Հասմատեաց մը, Միհրդատ Եւպատոր, որ չորս հարիւր

տարի առաջ երկարամեայ պատերազմներու պիտի բանուէր ատելի Հռոմէական կայուրութեան հետ, և ամէն անգամ պարտութեան բաժակը բժապելուն, ատելավոտ եռանգով սկսէր նոր բանուէ հանելու, մինչեւ իր եղերական վախճանը: Աս տարբերութեամբ որ Շապուհ գիրջ ի գիրջոյ յազգթական դուրս եկաւ բազմամեայ կորիւներէն:

Այսու Պարսիկ Թագաւորի համար Մծրին մղձաւանջ մը եղաւ: Իրաւ է թէ, տառնեակ տարիէ ի զիր քաշկոտուող այս պատերազմի ընթացքին, Շապուհ ճակատամարտներ չած, նոյնիսկ ջախճախիւ, ինչպէս 348-ին Արքակարտի ճակատամարտը, ուր զանուող լիգէնանեկանները զրեթէ ամրողջութեամբ ջարգուեցան, բայց ան անվիճելի համոզում գոյացուցած էր որ Բիւզանդական վիշապանչան գրօնները⁽¹⁹⁾ վերջնականապէս պիտի չհեռանանային Միջազեաքն մինչեւ որ Պարսիկ բանակը յազդթական մոււտ զործէր Մծրին: Քաղաքը, վերջապէս մարտահրաւէր և փորձաքար մ'էր իր սրբայական զոսող զարիին, սազմական հնարագիտութեան և կարողութեան:

Իրեն չափ, և թերես աւելի, այս յամա պայքարի վախճանին կը սպասէին զրացի ժողովուրդները: Մծրին այլնս սոսկական քաղաքը մը ըլլալէ զազրած, կ'ըլլար խորհրդանիւ մը:

Պատեհութիւններկայացաւ Շապուհին երրորդ անգամ Ըլլալով պաշարելու Մծրինը 350 թաւեկանին:

Եւրոպայի մէջ, տարւոյն սկիզբները, 350 Փհարուարին, Կոստանդիոսի եղբայրը Կոստանդիոսնուած էր: Երեք եղբայրներէն անզրանիկը, Կոստանդիոս Բ., արդէն տասը տարի առաջ սպասնուած էր, երբ Կոստանդիոս հետ պատերազմի բանուեցաւ

(19) Ammianus, 10, 6-9; Խորենացի 9, 37: Խորենացիի գեղեցիկ նկարագրութենէն, վաւուլուս զէնք ու սարքով, Բիւզանդական բանակի և Պարսիկ զօրքերու, Զիրաւի ճակատամարտին, չիսկ վիշապներու գալարութենը, որոնք քամիէն ուսելով ահազնակերպ բացած էին բերել, ուրիշ բանի չեմ կրնար նմանցնել, քանի ազամանզեայ լիրան մը, որ կ'իջնէ զէպի ծովը, այսինքն Յունաց ամրողջ ճակատը զէպի Պարսկական զօրքը, որովհետեւ առնեք ու կը նմանէն հզօր զետի մը, զէպի մէկ կողմ տարածուած, որոնց հազար զրացի լիրան մը, որ կ'իջնէ զէպի գոյնի ապաւորութիւն կը ձգէին:

(16) Փաւասոս 9, 10.

(17) Rawlinson, Vol. I, p. 155.

(18) Rawlinson, Vol. I, p. 158.

Հոգային պահանջներու համար եւ այժմ՝ փառատէր զինուորական մը, Մակնէնախոս, ապօտամբած էր Կոստափի դէմ, որ փախուստի պահուն դաւագրաբար կը սպանուէր:

լինեն կոստանդինի վերջին ողջ մեացած
զւաեկը, արենելեան բաժնի կայսր կոս-
տանդինոսը, որ շատ չանցած բովանդակ
կայսրութեան միահեծան տէրը պիտի ըւ-
լար, 350ի գարնան Փոքր Ասիայէն Եւրոպա
շատ պեց ճպմելու Մակնէնտիոնուը և Վելթ-
րանիոն, որոնք արքայական ծրբանին հա-
գեր էին: Կոստանդին իր հետ կը տանէր
ընարեալ զումարտակներ:

Տապու հի համար ժամը բարեպատճեն էր :
Վիթխարի բանակազմը մը, որուն մէջ կը
գտնուէ ին Պարսկական Կայսրութեան բալոր
ժողովուրդներէն գումարտակներ, մէջը ըլ-
լալով հեռաւոր Հնդկաստանէն եկած զաշ-
տեր, իրենց փիզերու ահազդու ջոկատնե-
րով, անցաւ Տիգրիսը Խոյն տարուայ ամ-
բան, աւլից աւըրեց ամէն խոչնդու իր
առջեւ, և գէպի հիւսիս զառնալով՝ անզամ-
մըն ալ պաշտեց մեծ քաղաքը :

Դարձեալ պատնէշի վրայ էր Յակոբ
Եպիսկոպոսը, պաշտպանութեան ողջացրը
որ իր խօսքերով և գործերով խանդավա-
ռութեան հեղուկ զրակով կ'ողողէր քաղա-
քացիներուն ինքնավատահ ոգեսրութիւնը
Անցեալի երկու յաջող պաշտպանող ական
փորձերը իրենց բացավառ անձնավստահու-
թեան պարզպատեայ հրմ մը կը հայթայթէին
Քրիստոնեայ այս քաղաքացիներուն համար
այլ ես իրենց պաշտելի Եպիսկոպոսը հրա-
չագործ մըն էր, որ անցեալի մէջ, երկու
անգամ, Առանեան նարուզողուսուրի մո-
լեգնած կատաղութիւնը փշուր փշուր ըրած
էր, այս անգամ ալ անոր յոխորտացող
ամբարտաւանութիւնը պարտութեան փոշի-
ներուն մէջ պիտի տապլտէկէր. հոգ չէ թի
ան զար հնդկան զագաններու կոնակին
յինած ։ Այս սուրբը հրաշքներ գործած էր
և պիտի զործէր զարձեալ(20):

Նախորդ երկու պաշտումներուն արդինքը սրբան քաղաքացիներու սպիթն և յոյսերը կը բարձրացնէր, նոյնքան ալ նա պռչէ կը խթանէր անպայման խորտակելու սա ահատեսիլ պարփսպները և իր անհամարեկ կատաղութեան ճարճատող բոցերը

թափելու անձնատուր քաղաքին և բնակչութեան:

Պաշարման մեքինաներ սկսան ծեծել
պարիսպները, և աւաններով անոնց հիմերը
խախտելու աշխատանքը յառաջ տարուե-
ցաւ: Օր օրի յաջորդեց, չարաթ չարաթի,
և հսկայական այս յարձակող բանակը դա-
տապարտուած կ'երեսէր այն ձախաւեր բախ-
տին որ սուաջին երկու քին վիճակուեցաւ:
Բայց թագաւորին յուսահատ հնարա-
մութիւնը անակնկալ նոր սարսափ մը
պատրաստեց քաղաքաբին:

Շապուշի իր բազմահազար զինուորները
գործի մղելով՝ թումբեր բարձրացուց գետին
հսուանքին առջև, քաղաքէն քիչ վար, ինչ-
պէս նաև շուրջանակի, որպէսզի հեղեղներ
լըճրինի շուրջը տարած ուղղ ընդարձակ
հարթավայրը արտևեստական ծովակի մը
փոխեն:

Միաժամանակ Պարսիկ թագաւորը հապճակ նաև պազ նաև երու տօրմիղ մը պատրաստել տուաւ։ Պաշարման մեքենաներ զետեղուաւցան նաւերու վրայ, ուզդուելով դէպի պարիսպը և աշտարակները։ Այլես չկար պարիսպին առջև փորուած խրամատներու արգելքը, և ալ աւելի մօտէն յարձակումը լատաջ տարուեցաւ։

Սակայն պաշարուածները կարծես զեր-
մարդկային անընկանելի ճիգերու ընդունակ
արարածներ եղած ըլլացին։ Յակոր Եպիս-
կոպոս իրեն արժանի գործակից մըն ալ ու-
նէր յանձնի Բիւզանդական պահակագործի
հրամանատար կում Լուկիլիանոսի, Ճանե-
րէց, ճարպիկ զինուորական մը, որ կարծես
թշնամիի իւրաքանչիւր շարժման պատա-
խան մը ունէր⁽²¹⁾.

Երբ նաւելքը մօտեցան, պաշտօղները
ամենի քարենից բարաններէն մեծամեծ
քարեր կը ձգէին նուերու վրայ, կամ հըր-
ձիք ջաներով կը բռնկեցնին անսնցմէ քա-
նիները, և կամ հակայտական վիրելուի մե-
քնաներով նոյնինկ նաւը ջուրէն վեր քա-
շել կը փառձէին:

Երկինքալի ահապահ մը կը ներկա-

⁽²⁰⁾ Theodoret, II, 30.

⁽²¹⁾ Zosimus, p. 161.

յացներ այս ածովամարտը ցամաք զհանիք վրայո, Լիբանիս հաեւորին բառերով⁽²²⁾, և Շապուհ յաւահատ զայրոյթով աչքերը զոցած ըլլալու էր՝ չտեսնելու համար ձաւխողանքի ուրաւսկանը, որ վառուսդ նաւերու ծուխերու մէջէն իր վրդովուած միտքը կը չարչըկէր:

Անակնկալ պատահար մը սակայն, յանկարծ քաղաքացիները աղետալի կացութեան մը ժամանեց:

Հետզհետէ բարձրացող ջրերու ահսելի ճնշման տակ, պարիսպի մէկ ժամը փլաւ Արգիւնքը կ'ըլլար հարիւր յասուն ոտք լայնութեամբ ճեղք մը Զուրերը խուժեցին ներս, և արաւեստական ինձը կը չքաշար:

Շապուհի մինչ այդ ընկճուած արամազդութիւնը թեսեր առաւ: Վերջապէս, տես Հայի յաղթանակը մօտ էր, քանդի միթէ հարաւո՞ր էր այսաբան տարածուն պատրուածք մը պաշտպանել պարուիկ բանակի կատղած գումարատկներուն դէմ:

Յարձակումը դիմելու և վարելու համար արաւեստական հողարլուր մը բարձրացուցին Շապուհի համար: Թշնամի յարձակող սիւնը անմիջապէս կազմուեցաւ և յառաջ ճնշուեցաւ: Խախ կուզային պարական հոչակաւոր սպառապէն հեծելազօրաց վաշտիր, անոնց ետեկն սարսափաղու ջուկատը հնգկական փիղերու, իւրաքանչիւրին կանակը երկաթեայ աշտարակ մը, որուն մէջ քաջագործ նետաձիգներ: Վերջամասուն ալ զինեալ հետեւկագործք:

Այս ահատեսիլ զօրասիւնը հազիւ քիչ յառաջացած, ձիերը ցեխի մէջ մխըրճուեցան, անոնց ետեկն եկող փիղերը ալ աւելի գէշ կերպով: Երբ այս զիթիսորի կենդանիներէն մին կը վիրաւորուէր, զրեթէ կ'ընկդէր թանձր ցեխի մէջ, անկարող ելելու: Փիղերէն շատեր ալ ես զարձան և խուճապահար պարուիկ հետեւ ակազօրքէն շատ շատերը կովկասեցին⁽²³⁾:

Ըմբռնելով իր սխալը, Շապուհ ետ քաշեց իր խառնուած յարձակողները և անոնց մեջ յառաջ քչեց թիթեազէն նետաձիգները, որոնք անդադար աղեղնաձգութեամբ ար-

(22) Libanius, Funeral Oration on Emperor Julian, Transl. by C. W. King, 1888:

(23) Ammianus, XXV. I.

զիլելու էին պաշարեալներու կողմէ ճեղքը զոցելու որեւէ փորձ:

Բայց Մծրինցիները անզամ մըն ալ զիտցան զիմազրաւել այս անհայտաւեսելի պատուակալը և յազթել անոր: Ապասազգին խուժերը զիրք բռնեցին լայն ճեղքուածքի մէջ, մինչ անոնց ետեւը, քազաքացիները չոգեպինդ եռանդով չինեցին նոր պատ մը, որ մէկ զիշերուայ մէջ մինչն վեց սուք բարձրացաւ:

Թէստորէ հեկզեցական պատմէլը հերոսական Յակով Եպիսկոպոսին հրաշքներ գործելը խանդավասութեամբ կը յիշատակէ: Մծրինցիներն ալ իրենց պաշտելի հովուրն հրաշագործ կարզութեան համազուած ըլլալու էրին: Հրաշքներէն մին: Յակով Եպիսկոպոս պարիսպի վրայ, Կոստանդիոս կայսեր պատկերն տակ կանգնած, աղօթելով, թշնամիին մրայ զրկեց մծեղներու ամպանման երամենք, որութ խայթելով մանաւանդ փիղերուն կնճիթները՝ մինծ խուճապական դուռով մը չսպառաջացուցին⁽²⁴⁾:

Պաշարման երրորդ ամիսը լմեցած էր Պարսիկ բանակի կարուստներուն թիւը կը հասնէր քսան հազար զինուորի: Շապուհ թիրն չարունակէր պաշտռումը, քազաքացիները սովամահ ընելու լոյսով, իթէ իր զպետութեան նոր վտանգ մը չսպառաջացուցին⁽²⁵⁾:

Տէրութեան հիւսիսարեւելքն բարբարս ցեղախուսմբեր, Մասսակէթներ, հաւանաբար թաթարական ծագումով, կը սկսէին յանկարծական բազմամբոխ արշաւանք:

Շապուհ թագաւոր ստիպուած վերցուց պաշտռումը և շտագեց արեւելք, ուր այս նոր թշնամին զինք զբաղուած պիտի պահէր եօթ կամ ութ տարի:

Մծրին փրկուած էր:

Հայտատան խոր չունչ մը քաշեց: Եւ այժմ, իր գահակալութենէն տասներկու տարի վիրը, Արշակ թագաւոր նոր քայլ մը պիտի առնէր:

(24) Theodore, II. 30: Շատեր թերահաւատ ժպիտով կը բացատրեն հրաշքը ըսելով թէ հախախուած հողը արգէն մազուկներ պիտի արտադրէր: Մենք, ակարան, նոյն քան թերահաւատ կիպես անդամակցեցին, կը սահման քահանք թէ գոնէ բարի եպիսկոպոսը կը բար կը առաջանաւ իւրաքանչական գործութիւնը, կը սահման քահանք թէ գոնէ բար կը առաջանաւ իւրաքանչական գործութիւնը:

3. ԱՐԵՎԱԿ ՏՈՒՐԶՅԱ ԿԸ ՆԱՅԻ

Դեռաստի Արշակ պարսկական հոգի վրայ
Հայուսութիւն թագաւոր Նշանակուած 337ին,
Շազուհ Արքայի և Հայ աւագանիին միջն
կայցած դաշինքին համաձայն, կը վերա-
գուանար հայրենիք, ընկերակցութեամբ իր
հօր՝ աշքերը կուրացած Տիրանի:

Ծագուհի, սիրաշահելու քաղաքական
նութիւնը լինուի որդեգրած, թէև միշտ
կասկած ամիս, թանկարժէք նուէրներով և
զանձերով ողօզեր էրս նոր թագաւորը և
անոր ընկերութիցները⁽²⁵⁾: Յաւսալով որ սոյն
պարզ էները, պատիւն ու չնորհը կրնան
յաւելեալ խթան ծառայիլ որ հայերը միտո-
քերնին չփոխեն երբ երիտասարդ Ծագուհի
սկսէր իր երկարատե պատերազմական զոր-
ծողութիւններուն Բիւզանդական Կայուու-
թեան դէմ:

Իրաւամբ , կասկածը կրնարձիր ոստայնը
հիւսիւ Շապուհի մտքին մէջ :

լիեւն Տրդատի օրիբէն ի վեր, զրիբէ
յիսուն տարի, հայ արքունիքը Բիւղանդա-
կան մերձեց տան քաղաքանութիւնը որ-
դեգրած էր: Աւելի և աւելի հայ պետական
աշքեր ու զգուած էին Կայսեր, նախ Դիսկ-
զետիանոսի, ապա Կոստանդիինի: Յիրաւի,
Տրդատ իր դաշը կը պարտէր Դիսկզետիա-
նոս Կայսեր գործոն օժանդակութեան: Խոս-
րակ թագուար՝ Կոստանդին Կայսեր հոգա-
նաւորեալն էր: Տիրան, Արշակի հայրը,
միենայն Կոստանդին Կայսերէն նշանակուած
էր Հայաստանի թագաւոր(26):

ինչպէս կը տեսանենք, Շաբաթ հի մեծ հօր
Ներսէս Թագուառի ջախճախսից պարագութե-
նէն յետոյ, հայ նախարարներու Բիւզան-
դական Կուսակցութիւնը զօրացաւ և Ար-
շակունի գահակալին հետ մրասին վարեցին
անչեղ Բիւզանդական քաղաքականութիւն,
անչան ընդմիջութիւնութիւն (27):

Այժմ, պարագաներու թերմամբ և արտաքին քաղաքական պայմաններու դասաւորումով, Բիւզանդական կուսակցութիւնն է որ անհրաժեշտ կարծուած այս զիջումը կ'ընէր: Արշակ իր թագը պիտի պարտէր Շապուհի և փոխարէն ալ կ'ակնկալուէր — զանէ պարսիկ թագաւորը կը յուսար — որ Արշակ հայի Շապուհին այնպէս ինչպէս իր հայրը, մեծ հայրը և անոր հայրը, Տիրան, Խոսրով և Տրդատ նայած էին Բիւզանդական կայսեր:

Ի հարկին, հայ թագաւորը ստիպուածէր, երբ Եազուհին զիմում ստանար, զինուորական օգնական գունդեր զրկելու պարօիկ բանակին։ Բայ եթէ զիմում չկար, պիտի պահէր չէզ ոքութիւն։

Արշակ, իր գահակալութենէն զերջ,
իրկու հզար զբացիներու մէջ պայթող պա-
տերազմին, սովորուած զինուօրական ուժեր
արտաքրեց Շապուհին(28):

Այս օգնութիւնը թերեւ մեծակշիռ բան
մը չէր, և եղած էր պարզապէս նոր հայ-
պարսիկ համաձայնութեամբ ստեղծուած
կացութիւնը դրկելու : Բայց այդ բաւական
եղաւ որ երբ Արշակի այս քայլը հազորդ-
ուեցաւ Կոստանդիոս Կայսեր, կասկած ամիսն
երթուաստրդը, որ իր հօրեղքբայլները, հօր
եղբօրորդիները և քանի մը պալատական-
ներ սպանել տուած էր, մահուամբ պատ-
ճեց իր մօտ պատանդ գտնուող հայ ար-
քայազուն իշխանը Տրդատ, Արշակի մեծ
եղբայրը⁽²²⁾: Ի լուր այս ոճիրին Արշակ զանէ
տիսուր միսիթ արութիւնը կրնար ունենալ թէ
կոստանդիոս խնայեր էր Արշակի երկու
մօռած եղբայրներու զաւակներուն, նայն-
պէս պատանդ Գնէլին և Տիրիդին, թերեւ ս
անոնց գեռատի բլլալուն պատճառաւ :

Արշակին համար սակայն, արտաքին
լեճաւու հարցեր առաջժմ երկրորդական
էին: Ներքին գժուարութիւններ, պետական
քառային զիճակ կը զիմազրաւէին զինք,
որոնք անցագող պէտք է կարգազրուէին:

(25) $\Phi_{MSL, \text{unseen}}$, q_1 , 1.

(²⁵) *Impressionist*, p. 10.

(22) Գիւրանհասկեալի ըլլալու համար, հայ իշխաններու մէջ եղած երկու զինաւոր խմբաւորութիւնները պիտի կաշենք թիւ զանգական կուտակցութիւնն և Պարսկական կուտակցութիւնն լին առաջացաւ թիւն ։ Մասնաւոնդ երր նկատի առնենք որ այս երկու կուտակցութիւններու ամենասեռուն, յամա և վարժութիւնի շարժաւունն թիւնը տեղի կ'ունենայ Հարուրդ շարու մէջ, առաւելաբար՝ Արշակ և Պատ թագաւորներու արքիններուն։

$$(\tilde{z}_1 - \mu_1) = \tilde{z}_1 - \frac{1}{2}L_1, \quad (6)$$

ՀՐԱՄԱՆ Պ. ԱԲՐԵԼԻՆ

(²⁹) *Impression*, p. 21.